

## ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

## Պատմական գիտությունների դոկտոր

## ՆԱՅ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՄԻ ՎԱՌ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ (Նակոբ Ծպարեցու կանոնամենկնողական թուղթը)

Գրիգոր Նարեկացին որպես հոգևորական ձևավորվել և գործել է Վասպուրական աշխարհում<sup>1</sup>: Նրա կենսագրության մասին մեր գիտելիքները սահմանափակվում են մեզ հասած սակավաթիվ սկզբնաղբյուրներով: Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում հայտնաբերվեցին բազմաթիվ նոր վավերագրեր, որոնք մի նոր լույս են սփռում մեր միջնադարի ամենալուսավոր անհատականություններից մեկի՝ Գրիգոր Նարեկացու միջավայրի և դարաշրջանը հուզող խնդիրների վրա: Նման հետազոտությունները հատկապես առավել արդյունավետ դարձան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի կողմից 1897 թ. «Արարատում» Ամանիա Մոկացու թղթերի հրապարակումից հետո<sup>2</sup>:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը մոռացության փոշուց հանեց հայ մատենագրության չափազանց կարևոր մատուցներ, շնորհիվ որոնց վեր հանվեցին Ամանիա Մոկացի Կաթողիկոսի և Աղվանից Աթոռի ու Սյունյաց մետրոպոլիտության հակամարտության պատճառները: Հմուտ բանասերն էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերում Ամանիա Մոկացու երեք թղթերի հետ միասին կարողացավ գտնել նաև Արամի թուղթը<sup>3</sup> և Հակոբ Ծպարեցու կանոնագիտական-մենկնողական երկը: Վերջինը, ցավոք, ցայսօր հրապարակված չէ<sup>4</sup>:

Ներկա աշխատանքը, որը զեկուցման տեսքով առաջին անգամ ներկայացվել է անցյալ տարվա դեկտեմբերին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում տեղի ունեցած Գիգոր Նարեկացու «Մատյան Ողբերգության» երկի գրության 1000-ամյակին նվիրված գիտաժողովին, վերաբերում է այդ բնագրերի և դրանց ստեղծման միջավայրի հետազոտությանը:

Ժ դարի առաջին կեսին, երբ կաթողիկոսական իշխանությունը Եղիշե Ա Ռշտունի (941-946) Կաթողիկոսից անցավ Ամանիա Մոկացուն (946-968)<sup>5</sup>, դրությունը Հայաստանում բարդ էր և հակասական: Ծուրջ 60 տարի առաջ վերականգնվել էր Հայաստանի անկախությունը: Անիի Բագրատունիները ձեռնամուխ էին եղել երկրի մասնատման վերաց-

<sup>1</sup> Տե՛ս Պ. Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, Էջմիածին, 1996, էջ 21-57:

<sup>2</sup> Տե՛ս «Արարատ», 1897, էջ 91-96, 124-144, 275-288, հմմտ. Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ / Աշխ. պրոֆ. Պ. Հ. Հակոբյանի, Էջմիածին, 1998, էջ 77-152 (Այսուհետև՝ Գ.Տեր-Մկրտչյան, ՀՈՒ):

<sup>3</sup> Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, հտ. Ա, Եր. 1979, էջ 128-129, 135-138:

<sup>4</sup> Այս վավերագրի մասին տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, ՀՈՒ, էջ 80, 85: Սույն հոդվածի վերջում բերվում է այդ թղթի բնագիրը, կազմված Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի երկու ձեռագրերի հիման վրա:

<sup>5</sup> Ամանիա Մոկացու գահակալությունը Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը թվագրում է 941-968 թթ. (տե՛ս ՀՈՒ, էջ 85):

մանը, սակայն նրանց այս ձգտումը խոչընդոտների էր հանդիպում առանձին երկրամաս-  
րում, հատկապես երկրի ծայրամասերում, ուր գլուխ էին բարձրացնում կենտրոնախույս  
իշխանությունները՝ ապավինելով արտաքին ուժերին, Բյուզանդական կայսրությանն ու  
դեպի անկում գնացող Արաբական խալիֆայության սատելիտներին: Հայաստանում նըշ-  
մարվում էր տեղական իշխանությունների չորս խումբ խոշոր միավորումներ. ա) Ամիի  
Բագրատունիները, որոնց ներսում սկսվել էր ֆեոդալական երկպառակությունը, և երկիրն  
իրար մեջ էին բաժանում Ամիի, Կարսի, Գուգարքի իշխանությունները, բ) Արծրունիները,  
որոնք արաբներից թագավորական տիտղոսներ ստանալուց հետո կարողացել էին իրենց  
իշխանության ներքո միավորել Վասպուրականը և մինևույն ժամանակ մերթընդմերթ  
իշխանության ներքո միավորել Վասպուրականը և մինևույն ժամանակ մերթընդմերթ  
պայքարում էին ողջ Հայաստանում բացարձակ իշխանություն ձեռք բերելու համար, գ)  
Սյունիքի գահերեցները, որոնք կարողացել էին իրենց շուրջը համախմբել Մեծ Սյունիքը և  
հիմնական մրցակիցներն էին Վասպուրականի արքաների, և վերջապես, դ) Արցախի և  
Փաղիստի իշխանությունները, որոնցից մի քանիսի ինքնուրույնությունը ճանաչում էր  
նույնիսկ Բյուզանդական կայսրությունը, ներկայացնելով նրանց բյուզանդական ստորա-  
կանների ընտանիքում<sup>6</sup>: Այնուամենայնիվ, այս բազմազանության մեջ բոլորը դեռևս ճանա-  
չում էին Ամիի Բագրատունիների առաջնությունը, թեպետ այն բավական երեքում էր  
Սմբատ Բ-ի եղբերական սպանությունից (914 թ.) և Գագիկ Արծրունու թագադրումից հետո  
(928\*)<sup>7</sup>: Պիտի ճան ակաթի ունենալ այն հանգամանքը, որ Հայաստանի մի շարք տա-  
րածքներ խալիֆայության վտարումից հետո վերածվել էին Հայոց պետականությանը  
խորթ ամիրայապետությունների (Դվինի և Գողթնի Սաջյաններ, Մանազկերտի Կայսիկ-  
ներ, Ությանցիներ, Ատոռատականի ամիրաներ և այլն)<sup>8</sup>:

Բացի ներքին ուժերից, երկրի երկպառակությունները պայմանավորված էին նաև օտար պետությունների, հատկապես տարածաշրջանում Բյուզանդական կայսրության աշխուժացմամբ: Բյուզանդա-արաբական հակամարտության թեժ սահմանային (սուղոր) զո-

<sup>6</sup> Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բաթթիկյանի, եր. 1970, էջ 151 (Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ):

7 Histoire des Arméniens / sous la direction de G.Dedecyan, Toulouse 1982, p. 250. Պիտի մկատի ունենալ, որ հիշատակված իրադարձություններից հետո կաթողիկոսական իշխանությունը ևս փոխադրվել էր Վասպուրականի տարածք (տե՛ս Ստեփանոսի Տարօնցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, ՍՊԲ. 1885, էջ 169 և հտե. (Այսուհետև՝ Ասողիկ)): Հատկանշական է, որ Ամանիա Մոկացու թղթերում հիշատակվում են Բագրատունի և Արծրունի թագավորները հետևյալ հերթականությամբ և տիտղոսներով. «...քաջատոհմիկ հզորագոյն երկոցունց իմքնակալացն Հայոց թագաւորացն քրիստոնապաւսեալ տեառնն Գագկայ Արծրունոյ Հայոց թագաւորի և տեառնն Աքասայ Բագրատունոյ խաղաղասիրի և հեզաճամբոյր հզորի և Մեծի Հայոց արքայի» (Գ. Տեր-Մկրտչեան, ՀՈՒ, էջ 93, հմտտ. մաս էջ 101): Ամանիա Մոկացին ժամանակի համահայկական կարևորագույն հարցերից մեկը՝ Արցախի Աթոռի կարգավիճակը ճշտելու համար սկզբում դիմում է Արծրունիներին, ապա Ամնի Բագրատունիներին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 97), իսկ ավելի ուշ՝ Աքաս («՝ Բագրատունուն, ապա՝ Գ. Տ.-Մ., ՀՈՒ, էջ 99), ավանդույն Աշոտ Բագրատունուն (Գ. Տ.-Մ., ՀՈՒ, էջ 123, 124):

<sup>8</sup> Հայաստանում Ռաստատված արաբական իշխանությունների մասին տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր. 1965:

տիներից էին Կարինը, Բասենը, Մանազկերտը, Տարոնը<sup>9</sup>: Բյուզանդական գորքերը ձեռքի հետ հետզհետե նվաճում էին մաս արաբների դեմ իրենց ամենահավատարիմ դաշնակցի՝ Հայոց թագավորի տունը: Բյուզանդիայի Արևելյան քաղաքականության շարժիչ գործոններից էր մաս դավանական ճնշումը: Այս դարաշրջանում այդ ճնշումն անգամ չէր ենթադրում բյուզանդական գորքերի առկայություն: Օրինակ, Հյուսիսից կարող էր երկիր ներխուժել Աբխազաց իշխան Բերը և իր դեսպանի միջոցով սպառնալ թագավորին. «...մի օրհնել... գեկեղեցին»<sup>10</sup> ըստ ուղղադավան հաւատող սրբոյն Գրիգորի, վասն զի ասէր իւր զալ կատարել քաղկեդոնական սահմանաւ»<sup>11</sup>:

Մի շարք իշխանական տների նկրտումների իրականացման համար ևս, կենտրոնախույս ձգտումների պատվար էր դառնում քաղկեդոնականության հակադրումը Հայոց հակաքաղկեդոնական դիրքորոշմանը: Ամառիա Մոկացու կաթողիկոսության տարիներին մեծ վարքագիծ ընդունեցին Արցախի և Սյունիքի տեղային աթոռները<sup>12</sup>: Բյուզանդիայի կողմից Մեծ Հայքի արևմտյան տարածքների (Տայք, Բարձր Հայք և այլն) նվաճումով Ժ դարի կեսերին մեծ թվով հակաքաղկեդոնական վանականներ հաստատվեցին Հայաստանի արևելյան տարածքներում և բազմաթիվ վանքեր հիմնեցին երկրի գրեթե բոլոր կողմերում<sup>13</sup>:

Հայոց Եկեղեցին ստիպված էր շատ զգույշ լինել հիշյալ զարգացումների առջև: Սխալ դիրքորոշումը կարող էր հասցնել ազգային եկեղեցական կառույցների քայքայմանը: Նկատի ունենալով իրադարձությունների սրընթաց զարգացումը, Հայոց Հայրապետ Ամառիա Մոկացին, իրեն շրջապատող ուղղափառ վարդապետների հետ խորհրդակցությամբ, դիմում է անմախաղեպ քայլի, հրամայում է. «...զքաղկեդոնական մկրտեալսն կրկին անգամ... մկրտել»<sup>14</sup>: Հայոց Եկեղեցու պատմության մեջ անմախաղեպ մեծ կտրուկ միջոցառման դիմելով, Ամառիա Մոկացին և իրեն շրջապատող հոգևորականներն օգտվում էին հակառակորդի զինանոցից, այն է՝ Ռոմանոս Լեկապենոս կայսեր (914-944 թթ.) Արևելքում նվաճված տարածքներում հակաքաղկեդոնականների դեմ սանձազերծած հալածանքներից<sup>15</sup>: Այդ ժամանակաշրջանից է մեզ հասել Գագիկ Արծրունու դավանաբանական թուղթը՝ ուղղված Բյուզանդական կայսրին և պատրիարքին<sup>16</sup>, ուր հավաստվում է հայոց

<sup>9</sup> Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (սուղուր), ՊԲՀ, 1981, 2, էջ 134-149: Տարոնի իշխանության մասին տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Եր. 1983:

<sup>10</sup> Խոսքը հավանաբար Կարսի կաթողիկեի մասին է:

<sup>11</sup> Աստղիկ, 1885, էջ 171-172:

<sup>12</sup> Ստեփաննոս Օրբելյանը թեև բամբասանք է համարում Հակոբ Սյունեցու քաղկեդոնականությանը հաջորդ, սակայն և պախարակում է Արցախի արքեպիսկոպոս-կաթողիկոս Սահակի դիրքորոշումը, որը Հակոբի դաշնակիցն էր ընդդեմ կաթողիկոսական իշխանության (տե՛ս Ստեփաննոսի Սիմեոն Եպիսկոպոսի Պատմությունը Տաճն Սիսական, ի լույս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մ., 1861, էջ 204-206):

<sup>13</sup> Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա, 1912, էջ 1000-1105, § 759-762:

<sup>14</sup> Տե՛ս Աստղիկ, էջ 180:

<sup>15</sup> Օրմանյանն արդարացիորեն ենթադրում է, որ կաթողիկոսին այդ քայլը հուշել են բյուզանդական բանակներից հալածված հոգևորականները, որոնք հաստատվել էին Բագրատունիների և Արծրունիների տարածքներում (տե՛ս Ազգապատում, § 763):

<sup>16</sup> Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ 1994, էջ 540-549:

դավաճանքի ուղղակիությունը: Պատմագրության մեջ պահպանված ակնարկներից կա-  
րելի է եզրակացնել, որ այս մույն դարաշրջանում Անանիա Մոկացու միավորիչ ջանքերի  
դեմ, Քաղկեդոնի դրոշի ներքո էին գործում մասն Աղվանքի կաթողիկոսական Աթոռն ու  
Սյունիքի մետրոպոլիտությունը, որոնց դեմ պայքարում կաթողիկոսը կարողացավ հասնել  
լուրջ հաջողությունների<sup>17</sup>:

Իր առաջին թղթում խոսելով Սյունիքի Հակոբ մետրոպոլիտի բռնած մասնատողական  
դիրքորոշման մասին, Անանիա Մոկացին գրում է. «Եւ երանի թէ զհնքեան միայն սիրել  
զկորուստ, այլ և զբազումս ի սուրբ եպիսկոպոսաց չարասադիր մամակօք դրդեաց ի սուրբ  
Լուսաւորչի աթոռոյս, մանաւանդ թէ այսու ոչ շատացեալ, այլ և Եդեսիայ յերկինս զբերան  
(Սաղմ. ՀԲ, 9) և գումակ հայրանախառն Քամայ արհամարհանս զսուրբ Լուսաւորչի աթո-  
ռակալէն գրէր յԱղուանից թագաւոր: Եւ ձաղածական բանս հայհոյութեան տայր վիճել  
քաղկեդոնականացն զմերոյ աթոռակալացն»<sup>18</sup>:

Հայոց Եկեղեցու միասնությունը սասանոհները հանդես էին գալիս Քաղկեդոնի դրո-  
շով, այդ իսկ պատճառով կաթողիկոսն իր պայքարի սլաքն ուղղում է առաջին հերթին  
բյուզանդական եկեղեցական կառույցի պաշտպանների դեմ. «Եւ մայս կամեցաք մաքրել  
զընծիւղեալ աղանդ Քաղկեդոնի, որ յաշխարհիս Հայոց իբր քաղցկեղ ճարակէր և զբոլոր  
աշխարհս էր կալեալ...»<sup>19</sup>: Այս շարժման դեմ քայլեր ձեռնարկելու համար կաթողիկոսը  
դիմում է Հայոց Աբաս արքային, որն էլ «...մոյն ժամայն զհրաման թագաւորասատս պայ-  
մանին դնէր, զի մի ոք իշխեսցէ ամուսնանալ ընդ երկաթնակսն, և ասագակացն զգլխա-  
հատմանն տայր վճիռ, և եկեղեցեաց զշինութեան տայր զհրամանս»<sup>20</sup>:

Անանիա կաթողիկոսն իր գործունեությամբ նպատակադրվել էր վերականգնել երկպա-  
սակոչական պատերազմների հողի վրա թուլացած Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական  
կառույցը, որը հիմք կարող էր դառնալ մասն Հայոց տարամետ իշխանությունների միա-  
վորման համար: Թեպետ Սամուել Անեցին վկայում է, որ Անանիա Մոկացին իր կաթողի-  
կոսության հինգ տարին անցկացրել է Աղթամարում<sup>21</sup>, իսկ մնացած 17-ը՝ Վարազում,

<sup>17</sup> Գ. Տէր-Մկրտչեան, ՀՈԻ, էջ 92-125:

<sup>18</sup> Նույն տեղում, ՀՈԻ, էջ 95:

<sup>19</sup> Նույն տեղում, ՀՈԻ, էջ 99:

<sup>20</sup> Նույն տեղում, ՀՈԻ, էջ 100:

<sup>21</sup> 927 թ. Աղթամարում հաստատված Հովհաննես Դրասխանակերտցուց հետո, Ստեփանոս Բ Ռշտունին  
(929-930), Թեոդորոս Ա Ռշտունին (930-941) և Եղիշեն Ա Ռշտունին (941-946) պաշտոնավարում էին Աղթամա-  
րում, Վասպուրականի թագավորների իշխանության ներքո: Հատկաճշակա՞ն է, որ ճրանք կամակատարները  
չեն եղել Արծրունի արքունական տան: Սամուել Անեցու բավական անորոշ վկայությունից կարելի է ենթադրել,  
որ Վասպուրականի արքունիքի և կաթողիկոսարանի միջև հակամարտությունը սկսվել է դեռևս Եղիշեն Ա-ի կա-  
թողիկոսության տարիներին. «ՋխԱ: ի տէր Եղիայէն (այսպէս՝ Ա.Բ.) էտօ զԱղթամար Գազիկ՝ և էտ մնա զիլի.  
շինեաց և կատարեաց անդ զեկեղեցին: Եւ ի թաղած ի Բերդաձոր» (տե՛ս Սամուել քահանայի Անեցույ Հաւաք-  
մունք ի գրոց պատմագրաց.../ յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Ա.  
Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 99, այսուհետեւ՝ Սամուել): Կարծում ենք, մնա՞ն վերաբերմունքի է  
արժանացել մասն Անանիա Մոկացին: Այդ իսկ պատճառով անհիմն են համարում Մ. Օրմանյանի են-  
թադրությունը, թե Անանիան գտնվում էր Արծրունի իշխանների ազդեցության ներքո (տե՛ս Ազգայատու, §  
750): Իլի և Բերդաձոր վանքերի մասին խոսում է Հ. Ոսկյանը՝ ցավոք վրիպելով Սամուելի հիշատակարանը  
(տե՛ս Վասպուրականի վանքերը, Ա մաս, Վիեննա, 1940 (Ազգ. Մատ., ԺխԹ), էջ 158-161, 146-148):

մենք հաճախ ենք նրան տեսնում Սյունիքում, Ամիում, Կարսում: Վերջապես նրա մարմինը հանգիստ է գտել Արգիմայում<sup>22</sup>, որն էլ նրա մահից հետո դարձավ պաշտոնական կաթողիկոսանիստը: Պատմական սկզբնաղբյուրներում նյութեր չեն պահպանվել՝ հավաստելու Ամանիա Մոկացու և Արծրունի արքունական տան հակամարտությունը, այդ մասին կարելի է ենթադրել նրանից հասած թղթերից, ուր համահայկական գործերում առաջնությունը միշտ տրվում է Ամիի Բագրատունիներին<sup>23</sup>:

Այն փաստը, որ Ամանիան հովանավորել է վանական շարժումը Հայաստանում և նրանց շրջանում ունեցել է համախոհներ ողջ Հայաստանի տարածքում, փաստում է Ասողիկ պատմագիրը<sup>24</sup>: Սակայն հոգևորականության շրջաններում Ամանիա Մոկացին ունեցել է նաև հզոր հակառակորդներ: Դրանց մեջ են եղել Աղվանքի կաթողիկոսները, Սյունիքի Հակոբ եպիսկոպոսը և Գրիգոր Նարեկացու հայրը՝ Խոսրով Ամենացին:

Թեպետ Խոսրովը Ամենացյաց եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել Ամանիա Մոկացու կողմից<sup>25</sup>, Հայոց Ն.Գ. (=954/5) թվականին, «...ի դիմական հոգւոյն շարժեալ, առանց իրիք հակառակութեան...»<sup>26</sup>, հակադրվում է Հայոց Եկեղեցու ավանդույթներին և ինքնատիպ բարեփոխություններ է առաջարկում՝ հակադրվելով կաթողիկոսական իշխանությանը: Մինչև Ամանիա Մոկացու թղթերի հայտնաբերումը, նրա բռնած դիրքի մասին հայագիտությունը տեղյակ էր Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Սյունեցու թոռացիկ պատմություններից<sup>27</sup>, որոնց հիմնական աղբյուրը, ինչպես պարզվեց ժԹ դարի վերջին, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հրապարակումներից հետո, Ամանիա Մոկացու թղթերն են: Ըստ այդ սկզբնաղբյուրի՝ Խոսրովը Եկեղեցուն առաջարկում էր հետևյալ «բարեկարգություն-նորամուծությունները».

ա) «...ըստ յունարէն լեզուոյն զկիրակէն կիտիակէ կոչել և զերուսաղէմ՝ Եռուսաղէմ...»,

բ) «...հրամայէր միմչչև մօրուսն եկեալ՝ զգլուխ խուզել մանկանց, թէ Այսր աղագաւ կոչի կտրիչ, և զկնի մորուացն զհերսն ապա թողոյ, երկայնիլ և մանիլ ցորունսն, զի այսր աղագաւ կոչին մանուկ...»,

գ) «...յաղագս քրիստոսեան խաչին այսպէս ասէր, թէ Այն խաչն, որ քահանայքն արհմեն և այլ՝ զոր ոչ արհմեն, միապատիւ է, և աւելորդ զարհմելն վարկանիմ» (տե՛ս Գ. Տ. Մ., ՀՈԻ, էջ 126):

Սակայն հիշատակված երեք անհարկի «նորամուծությունները», որոնք ժամանակին ձեռնվել են անհնազանդ եպիսկոպոսին, սկիզբն են եղել հերձվածի: Ինչ-որ ժամանակ անց, Խոսրովը կրկին հանդես է եկել նոր «բարեմորոգչական» խնդրով, այն է.

<sup>22</sup> Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն մահաճգին Սիսական, Փարիզ, 1859, էջ 32, հմտ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 767:

<sup>23</sup> Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, ՀՈԻ, էջ 114, 119:

<sup>24</sup> Տե՛ս Ասողիկ, էջ 173:

<sup>25</sup> Այդ մասին վկայություն է պարունակում Ամանիա Մոկացու Բ թուղթը. «...Խոսրով...հաւատացեալ էր մեր մա զվիճակն Ամենացեացն» (Գ. Տեր-Մկրտչյան, ՀՈԻ, էջ 126):

<sup>26</sup> Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, ՀՈԻ, էջ 126:

<sup>27</sup> Կիրակոս, 1961, էջ 85-87, Ստեփանոս, 1861, էջ 200-210:

ա) Մի պատիւ եւ մի փառք հրեշտակաց և հրեշտակապետաց, ըստ միմի՝ մի փառք և մի պատիւ հայրապետին և եպիսկոպոսին, տարացոյց տալով, /(127) թէ Գրեալ է՝ կոչեն զայս ոք ի դպրութենէ յաշտիճան սարկաւագութեան և զայն ոք կոչեն ի սարկաւագութենէ յաշտիճան քահանայութեան. ահաասիկ դեռ ի վերանալ է աշտիճանօք: Եւ զի այս ոք, առէ, կոչեն ի քահանայութենէ յաթոռ եպիսկոպոսութեան, չիք աշտիճան այլ, ահա՛ զերաւսէ, կոչեն ի քահանայութենէ յաթոռ հայրապետութեան, և չի՛ք այլ դրեցաւ յաթոռ: Եւ զայն ոք կոչեն յեպիսկոպոսութենէ յաթոռ հայրապետութեան, և չի՛ք այլ անուանց յորջորջումն, մի աթոռ է և մի պատիւ հայրապետին և եպիսկոպոսին»,

բ) «Եւ զերկորդ կոչումն լուծումն ասէր և ոչ կրկին պատիւ հայրապետութեանն» (տե՛ս Գ. Տ.-Մ., ՀՈԻ, էջ 126-127):

Ինչպէս հավաստիացնում է իր թղթերում Ամանիա Մոկացին, ինքը փորձել է աղաչանքով և «արտասուօք իսկ» խոսքով Ամենացուն ետ կանգնեցնել բռնած դիրքից, սակայն ապարդյուն: Այդ իսկ պատճառով, կաթողիկոսը ստիպված է եղել. «...հարկեալ ի հրամանէ Աստուծոյ կտրել հրեղէն սրովն և զբաժինն ընդ կեղծաւորսն դնել, որ և զնոյն թօշակ տարաւ առ հանդերձեալսն պաշար կորստեան, զի ոչ զղջացաւ մինչեւ ի վերջին շունչն» (տե՛ս Գ. Տ.-Մ., ՀՈԻ, էջ 127):

Հատկանշական է նաև, որ լայնախոհ կաթողիկոսը խոսքովի հարուցած խնդրին մանրամասնաբար անդրադառնում է միայն միայն մահից հետո. «...առ յապա եկելոցն, զի զգուշացին յայնպիսի ընդվայրայած քննութեանց և ուղղութեամբ մկատեսցեն զաւելոտի առ հանդերձեալ կեանսն, զի Օստ է աւուրն չար իւր (Մատթ. Զ 34)» (տե՛ս Գ. Տ.-Մ., ՀՈԻ, էջ 127): Խնդիրը վերաթափածելու պատճառն այն է, որ խոսքովի մահից հետո այդ շարժումը շարունակվել է:

Խոսքովի դեմ գրված Ամանիա Մոկացու երեք վավերագրերում էլ չեն շոշափվում Աղվանքի և Սյունյաց Աթոռների հետ կապված խնդիրները, ինչը և թույլ է տալիս մեզ Ամանիա Մոկացու «առ խոսքով» երեք (բ, գ, դ) թղթերը ենթադրաբար թվագրել 958 թ. հետո<sup>28</sup>: Նրա երկու (բ և գ) թղթերի գրման ներքին սահմանը կարելի է քիչ ավելի վեր բարձրացնել, քանի որ երկուսում էլ նկատվում է, որ վեճը գնում է զաղափարի շուրջ և ոչ թե մրա կրողի, արդեն մահացած խոսքով Ամենացու, որը հետացել է կյանքից 958-965 թթ. միջև, հավանաբար՝ 960 թ.<sup>29</sup>: Հավանաբար, միայն Ամանիայի մեկ (դ) թուղթն է գրված խոսքովի կենդանության ժամանակ (տե՛ս Գ. Տ.-Մ., ՀՈԻ, էջ 145): Այս մույն ժամանակ, առանց հակառակորդ անձի անունն ակնարկելու, շարադրում է իր թուղթը նաև Վասպուրականի Մոկք գավառի նշանավոր վանքերից մեկի՝ Ծպատի վանական Հակոբ Ծպատեցին:

Ամանիա Մոկացու (Գ և Դ) ու Հակոբ Ծպատեցու պահպանված թղթերը 960-ական թթ. շուրջ գրված կանոնական-հակաճառական մեկնություններ են, որոնց հեղինակները, ձեռքի տակ ունենալով խոսքով Ամենացու մեզ չհասած հակաճառական երկը, քննության են ենթարկում մրա արտահայտած հերձվածողական, այս դեպքում՝ Եկեղեցու միջնաբերդական կարգը քայքայող մտքերը: Հաճախ կաթողիկոսը դիմում է առանց անունը տալու,

<sup>28</sup> Գ.Տեր-Մկրտչյանը դրանք թվագրում է 954-965 թթ. միջև: Վերջին տարեթիվը Ամանիա Մոկացու մահվան թվականն է (տե՛ս ՀՈԻ, էջ 85):

<sup>29</sup> Խոսքով Ամենացու մահվան թվականի ճշգրտման մասին ենթադրությունը տե՛ս Գ. Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացին..., էջ 45:

հետևորդական հմարանքով խոսքովին. «աղէ՛ ասա» (ՀՈԻ, էջ 129, ), «կարե՞ս ասել» (ՀՈԻ, էջ 129, ) և այլ արտահայտություններով:

Անանիա Մոկացին իր թղթում (Գ) ցավով գրում է, որ փառախնդիր ամբարտավանությամբ Հայոց Եկեղեցու որոշ ներկայացուցիչներ ապստամբել են Գրիգոր Լուսավորչի Աթոռի դեմ, որը արքեպիսկոպոսության (եպիսկոպոսապետական) ձեռնադրություն է ստացել Կեսարիայի «պատրիարքից»<sup>30</sup>: Նրանք իրենց նպատակին հասնելու համար «...արդեն մագիստրոսականությամբ՝ բառնան գերիցություն սուրբ աթոռոյն, համապատիւն գեպիսկոպոսուն և զհայրապետն ասելով, թէ միապէս ունին զանուն եպիսկոպոսութեան՝ հայրապետն նոյն գումակ և զպատիւն, և չէ ինչ առաւել ո՛չ պատիւ և ո՛չ կոչումն, և եթէ է՛ կոչումն ձեռնադրութեան չկայ յեպիսկոպոսութենէ ի հայրապետութիւն, և թէ զանազան անունանք՝ մետրոպօլիտք և արքեպիսկոպոսք և պատրիարք՝ մարմնական անունադրութիւնք են»<sup>31</sup> (նորաձևությամբ վերացնում են Ս. Աթոռի առաջնությունը՝ համապատիվ հայտարարելով եպիսկոպոսներին և հայրապետներին, իբրև թե մետրոպոլիտը, արքեպիսկոպոսը և պատրիարքը մարմնական իշխանական կամ աշխարհիկ) անվանադրություններ են):

Ապա հեղինակը դիմելով իր ընդդիմախոսին՝ բացատրում է միջնադարյան մոմիալիզմի հիմնաքայքային դրույթը «Եւ իմացեալ, թէ չի՞ք անում, որ ոչ զիրն մշանակէ»<sup>32</sup> (զիտենք, որ չկա անվանում [կամ գաղափար], որն իր իրը [կամ առարկան] չունենա): Այնուհետև բացատրում է սարկավագ (սպասավոր), քահանա (սրբիչ), եպիսկոպոս (այցելու), հայրապետ բառերի մշանակությունն ու կիրառությունը, տալիս է դրանց հոգևոր իմաստները և ապա հարց է տալիս, թե ի՞նչն է խախտում համանվանությունն ու բազմազանությունը: Կաթողիկոսը հարց է տալիս ընթերցողին. Մի՞թե հիշատակված բոլոր անունները մաս կաթողիկոսի իրավասությունները չեն, «Կարե՞ս ասել, թէ չէ հայրապետն սարկավագ Աստուծոյ, կարե՞ս ասել, թէ չէ սրբիչ, կարե՞ս ասել, թէ չէ այցելու»<sup>33</sup>: Անանիա Մոկացին իր հոգու խորքում հասկանում է, որ ընդդիմախոսների նպատակը Եկեղեցու նվիրապետական կառույցը քայքայելն է: Նման արդյունքը մա անհնարին է համարում («Գիտեն, զի զպետութիւն բառնալ կամիս, զոր ոչ կարես») (ընդգծումը Ա.Բ.-ի), քանի որ հիշատակված հաստատությունների անուններն ավելի շատ ամրացնում, քան թե քայքայում են շենքը («Արդ՝ զի՞նչ քակիչ են այդոքիկ անուանք պետութեանն, թէ ոչ առաւել հաստիչ»)՝<sup>34</sup>:

Այնուհետև կաթողիկոսն անդրադառնում է Աստծո, հրեշտակների և մարդու հարաբերությանը, որոնք բոլորն էլ լույս են անվանվում: Ապա հարց է տալիս իր ընդդիմախոսին. մի՞թե դրանք համապատիվ են, կամ թեպետ ասում ենք երկինք երկնից, Աստված Աստծուց, այսինքն՝ Արարիչ և Տեր, ինչպես դիմում ենք մաս իշխաններին ու թագավորներին: Այս տրամաբանությամբ, ուրեմն, շեշտում է Անանիա Մոկացին, իշխանին ու թագավորին

<sup>30</sup> Գ. Տ.-Մ., ՀՈԻ, էջ 128:

<sup>31</sup> Նույն տեղում:

<sup>32</sup> Նույն տեղում, էջ 129:

<sup>33</sup> Նույն տեղում:

<sup>34</sup> Նույն տեղում:

է՞լ կարելի է Աստված ասել<sup>35</sup>: Տրամաբանական այս վարժանքի իմաստն է՝ ցույց տալ, որ յուրաքանչյուր գաղափար միևնույն ժամանակ և՛ առանձնակի է, և՛ միահյուսված այլ գաղափարների:

Այս առաջաբանից հետո, գիտնական կաթողիկոսն օրինակներ է բերում Աստվածաշնչից: Համեմատում է Մովսեսին և Ահարոնին ու ցույց տալիս, որ նրանք որքան էլ համաման պատվանդանով (երեց) են ներկայացված Ս. Գրքում, այնուամենայնիվ Մովսեսը գերադասվում է Աստծո կողմից<sup>36</sup>: Կամ ասում է. և՛ Մեղիքսեղեկը, և՛ Քրիստոսը քահանայությունը, որը պարունակում է իր մեջ նաև քահանայությունը<sup>37</sup>:

Հետևելով Քրիստոսի կյանքին, Անանիա Մոկացին ցույց է տալիս, որ Քրիստոսն ապրկապողաց էր, հետո՝ սարկավագ, այնուհետև՝ քահանա, երբ Պետրոսը հավատաց՝ եպիսկոպոս էր, իսկ երբ Ս. Հոգին վերնադրում առաքել՝ եպիսկոպոսապետ, քանի որ եպիսկոպոս դարձրեց իր առաքյալներին: Այնուհետև Անանիա Մոկացին կրկին հարց է տալիս իր ընդդիմախոսներին. մի՞թե խանգարում են այդ կոչումները Կատարեազունին (Քրիստոսին-Ա. Բ.)<sup>38</sup>:

Գիտնական կաթողիկոսը ցույց է տալիս, որ Աստվածաշնչում տերմիններն այդքան էլ հստակ չեն: Օրինակ՝ Փիլիպպոսը սարկավագ լինելով մկրտում է ներքինում, կամ միթե Հովհաննես Մկրտիչը եպիսկոպոս՞ է, որ մկրտում է Քրիստոսին, կամ մեք համապատի՞վ ենք Քրիստոսին, որ նա մեզ կանչում է երկնային արքայություն<sup>39</sup>: Այնուհետև Անանիա Մոկացին իրավացիորեն նկատում է, որ առանց զխի կարելի է ողջ շենքը քանդել<sup>40</sup>, այսինքն փլել եկեղեցական մկրտապետության հարյուրամյակների ընթացքում կառուցված շենքը:

Անանիա Մոկացին այնուհետև անդրադառնում է հայրապետ-եպիսկոպոսապետի ձեռնադրության խնդրին, որը հավանաբար ամենագլխավոր փաստարկներից մեկն է եղել իր ընդդիմադիրների: Կաթողիկոսը հավաստում է, որ ճիշտ է, մեզանում դրա համար հատուկ ծես չկա, սակայն ուրիշ ազգեր ունեն այդ պարզապես մենք չենք թարգմանել, ինչպես շատ ու շատ այլ կարևոր գովածքներ: Քանի որ մեր մախնի վարդապետները չգիտեին, թե ծովելու է նոր Աքիսողոմ՝ քանդելու համար Նոր Սիոնի դռները, «պառակտել կամելով զհայրենի թագաւորութեան զպատիւն նոր և տարածամ դատաստանաւ»<sup>41</sup>: Եկեղեցական մատենագրության բնագավառում Անանիա Մոկացու ունեցած լայն իմացությունների մասին է վկայում այն փաստը, որ նա հավաստում է, որ մենք ձեռագրերում և իր-

<sup>35</sup> Նույն տեղում:

<sup>36</sup> Նույն տեղում: Հղումները Սաղմ. ԴԸ, 6, Ելից, Լ 22: Իր ասածն ավելի համոզիչ դարձնելու համար դիմում է Գրիգոր Աստվածաբանին (հղումը հստակված չէ):

<sup>37</sup> Նույն տեղում, էջ 130: Ծեշտվում է նաև, որ քահանայությունը նաև թագավորություն է անվանվում:

<sup>38</sup> Նույն տեղում:

<sup>39</sup> Նույն տեղում, էջ 131:

<sup>40</sup> Նույն տեղում:

<sup>41</sup> Նույն տեղում:

որև ավանդություն ունենք սարկավագի «բեմական ձեռնադրություն», որն էլ մյուս ազգերը չունեն<sup>42</sup>:

Գիտնական կաթողիկոսն օրինակներ է բերում Սոկրատի Եկեղեցական պատմություններից (Պրոկոլի հայրապետության գալը, Եփեսոսի ժողովին ներկա եպիսկոպոսապետների և եպիսկոպոսների քանակը) և մեր Եկեղեցու ավանդույթից (Հովսեփ Հողոցմեցու տեղապահությունը)՝ ցույց տալով, որ եպիսկոպոսից եպիսկոպոսապետության աստճան ստանալիս «կրկին...հոգին զարամայ ի վերայ, որպէս լեղիայէ լեղիայէ»<sup>43</sup>: Այնուհետև մեր հեղինակը շեշտում է, որ վերևում բազմաթիվ օրինակներ է բերել, ըստ որոնց նույն անունով մենք կոչվում զանազան աստիճանների վրա գտնվող հոգևորականները (ինչպես եպիսկոպոսը և հայրապետը)<sup>44</sup>:

Անանիա Մոկացին իր ասածը բավական համարելով, չի անդադրադադում Դիոնիսիոսի մկրտապետական Աթոռների իմն դասերի դասակարգմանը, որը շահարկում են հակառակորդները («զխարդախող հնարիմացությունն անորաձայն խորագիտ հակասութեան կարող է պարսաբանել») <sup>45</sup>, սակայն ընդգծում է, որ մնան կարծիք դեռևս չէր հնչել Լուսավորչի Աթոռը ժառանգած 53 կաթողիկոսների գահակալության տարիներին: Այդ է պատճառը, որ լրջոր ընդդիմադիրներին զգաստության կոչ է անում, քանի որ մնան կեցվածքը կարող է «Բրիտանիայի Եկեղեցու կործանման պատճառը դառնալ...բառնալ առաջնորդական հաստատութեան և սահմանի, որպէս և Իւրաքանչիւր առանձին լինել քուրմ և տուն և հասարակաց չարադիւթութիւն»<sup>46</sup>:

Հաջորդ թղթում (դ) Անանիա Մոկացին անդադրադադում է ընդդիմադիրների այն տեսակետին, թե. «Ո՛չ ասի աշտիճան եպիսկոպոսի, այլ աթոռ»<sup>47</sup>: Հեղինակը, հերքելու համար այս կարծիքը, վկայություններ է բերում Դիոնիսիոս Արիոպագացուց<sup>48</sup>, Եփեսքիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմությունից<sup>49</sup>, Ագաթանգեղոսից<sup>50</sup>, վերջում իր ասածը հաստատելով ավետարանական վկայակոչումներով<sup>51</sup> և Դիոնիսիոսի երկով<sup>52</sup>: Եկեղեցական մկրտապետության աստիճաններին անդադրադադալուց հետո, օրինակներ է բերում Կոմիտաս Կաթողիկոսից, Խոսրովից, Նիկիայի, Նեոկեսարիայի (թե՛ Անկյուրիայի), Երկրորդ Նիկիական կանոններից, Բարսեղի և Ծափապիվանի կանոնախմբերից այն մասին, որ եթե ցածր աստիճաններում գտնվող հոգևորականը խախտում է օրենքը, եպիսկոպոսն էլ ներառյալ, իրենցից բարձր կանգնած հոգևորականի կողմից կարող է պատժվել<sup>53</sup>:

<sup>42</sup> Նույն տեղում:

<sup>43</sup> Նույն տեղում, էջ 131:

<sup>44</sup> Նույն տեղում, էջ 132:

<sup>45</sup> Նույն տեղում, էջ 133:

<sup>46</sup> Նույն տեղում, էջ 134:

<sup>47</sup> Նույն տեղում, էջ 134:

<sup>48</sup> Նույն տեղում:

<sup>49</sup> Նույն տեղում, էջ 135:

<sup>50</sup> Նույն տեղում, էջ 135-136:

<sup>51</sup> Նույն տեղում, էջ 136:

<sup>52</sup> Նույն տեղում, էջ 137:

<sup>53</sup> Նույն տեղում, էջ 137-138:

Կանոնական այս մեկնաբանություններից հետո Ամամիա Մոկացին անդրադարձում է իր հակառակորդների բարձրացրած «...առանց Բ կամ Գ եպիսկոպոսաց...անհմարին է ու-  
մեք ձեռնադրել եպիսկոպոս» խնդրին<sup>54</sup>: Հիշեցնելով վերևում բերած իր վկայակոչումները  
սկզբնաղբյուրներում եպիսկոպոս և հայրապետ աստիճանների մոյմ տիտղոսով կոչվելու  
մասին, Ամամիա Մոկացին այն տեսակետն է զարգացնում, որ այդ կանոնը վերաբերում է  
ոչ թե պարզ եպիսկոպոսին, այլ հայրապետին և իր ասածն ապացուցելու համար մոր  
վկայակոչումներ է բերում Եվսեբիոսի և Սոկրատի Եկեղեցական պատմություններից, Ա.  
զաթանգեղոսից, Նոր Կտակարանից<sup>55</sup>: Երևում է, որ հակառակորդները Հայոց Հայրապե-  
տության գլխավորների առաջնորդների հետ, քանի որ  
տին աստիճանով չեն հավասարացրել քույր Եկեղեցիների առաջնորդների հետ, քանի որ  
Ամամիա Մոկացին բերում է Երուսաղեմի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոսների օրինակը և  
հարց տալիս. «յո՞ւմ կրտսերագո՞յնք են, վասն ոչ զոր ունել թագաւոր, ի ձեռն որոյ գահա-  
ւստեալ բարձրանային քան զընկերսն»<sup>56</sup>:

Անամիա Մոկացու քննարկած հաջորդ հարցը Եկեղեցուն և կաթողիկոսական Աթոռին տրվող տուրքերն են, որոնց մախատիպերը վկայված են Հին և Նոր Կտակարաններում<sup>57</sup>։ Ըստ Անամիայի՝ իր ընդդիմախոսի ուսուցիչն այս հարցում Արամն է, որը «...թերևս զստուղ երախայրեացն միայն արգելուլ բաջաղեթ»<sup>58</sup>, իսկ աշակերտն ավելի առաջ է գնացել, քանի որ «...քմալին զհայրապետականս բառնալ զաթոռն ձեռնարկեցեր, զի անհոգ լընծայաբերութենէ ստասցիս կեանս»<sup>59</sup>։

Նկարագրված ճորաբողոքը աղանդը Ամանիա Մոկացին մամեցնում է Վաղենտինա-  
մականության հետ<sup>60</sup>, որոնց խոսքերով իսկ՝ «...հոգևոր եմք և գիտունք, քան զԱրարիչն  
մեր»<sup>61</sup>: Նույն օրինակով հարցնում է իր ընդդիմախոսին, «թե այսօր կենդանի էր սուրբ Լու-  
սատորիչն՝ ասեի՞ր զքեզ հառասար մմա և բնա ոչի՞ր՝ ունել մմա անելի: Եւ եթե ասես, եթե՝  
Ոչ ես դու մմամ մմա, ապա և ոչ դու սրբոյն Ալկիանոսի»<sup>62</sup>:

Այնուհետև Անանիան կրկին վերադառնում է Եկեղեցում երեք աստիճան լինելու խոսքով Անձնացու տեսությամբ, որը ճիմված է Դիոնիսիոս Արիոպագագու երկնային քառանայության ուսմունքի իմն աստիճանների վրա<sup>63</sup>։ Եկեղեցու մասն կառուցվածքն արտացոլում է այդ դասակարգման, որի համար օրինակներ են բերվում Հին և Նոր Կտակարան-

<sup>54</sup> Նույն տեղում, էջ 138:

<sup>55</sup> Նույն տեղում, էջ 138-143:

<sup>56</sup> Նույն տեղում, էջ 144:

<sup>57</sup> Նույն տեղում, էջ 144-147:

58 Նույն տեղում, 144: Արամին վերագրվող մեկ թուղթ պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 3710 ձեռագրում, թղ. 317ա-319բ: Այս թղթից մեկ հատված տե՛ս Ըմտրանի հայ եկեղեցական մատենագրություն, աշխատ. Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյուսեյանի, Ս. Էջմիածին, 2003, էջ 318-321:

<sup>59</sup> Նույն տեղում, էջ 144:

<sup>60</sup> Նույն տեղումէջ, 147:

61 ՆՊԱԳ ՄԵՊՈՒՄ:

62 ԿԵՐԱՆՈՒՄ:

<sup>63</sup> Նույն տեղում, էջ 147-148:

ներից<sup>64</sup>։ Սակայն այդ ամենում Ամանիան որևէ վկայություն չի գտնում այն բանի, որ պարզ եպիսկոպոսի ձեռնադրության համար պետք է հավաքել այլ եպիսկոպոսների<sup>65</sup>։ Չկա նաև սկզբնաղբյուրներում, որ երեքն են Եկեղեցու աստիճանները (սարկավագ, քահանա, եպիսկոպոս), Դիոնիսիոսը ևս իմն աստիճան է վկայակոչում<sup>66</sup>։

Վերջում, Ամանիա Մոկացին, անդրադառնալով խոսքով Ամենացու հիմնական դրույթին, հերքում է այն. «Նաև բազումք ի հայրապետաց Հայոց յեպիսկոպոսութենէ կոչեցան, բայց ոչ են ըստ մեզ լուծեալք, այլ առաւել աստուածատեսակեալք։ Այլ քեզ ըստ քոյդ եղիցի հաւատոց և մեզ՝ ըստ մերոց...»<sup>67</sup>։

Հակոբ Ծպատեցու կանոնական մեկնությունը ևս իր թափով չի գիշում Ամանիա Մոկացու թղթերին։ Մեկնաբանված հարցերը գրեթե նույնն են, տարբեր են քննարկման հարթությունները։ Մոկաց աշխարհում գործող վանականն անհանդուրժելի է համարում և Նիկիայի ժողովի կանոններով մերժում այն կեցվածքը, երբ հոգևորականը փորձում է իրեն շահագրգռող որևէ խնդիր լուծել ոչ թե իրեն գերազան հոգևոր առաջնորդի միջոցով, այլ «դիմեսցէ առ թագաւորն», այդպիսի հոգևորականին, եզրակացնում է Ծպատեցին. «ցոյց արասցեն և ընկեսցեն և մերժեսցեն ոչ միայն ի հաւասարութենէ, այլ և ի պատուոյն ևս, զոր ունէր»<sup>68</sup>։

Այդպիսի իրավունք է վերապահում Հայոց կաթողիկոսին Հակոբ Ծպատեցի գիտնական-վանականը՝ բերելով հետևյալ օրինակը. «...զՀռոմայ եպիսկոպոսն...զերիցունս արձակիցէ իշխանութեամբ եպիսկոպոսութեանն...ընդ եպիսկոպոսացն զդատն ասիցէ»<sup>69</sup>։ Եզրափակելով իր մեկնությունը, Մոկաց աշխարհի կանոնագետը գրում է. «...եպիսկոպոս տեսուչ և կաթողիկոս առ բոլորեսին պետաւորեալ ունի զանուն, զի գլուխ է եպիսկոպոսացն ամենեցուն...»<sup>70</sup>։

Երկու հեղինակներն էլ, թե՛ Ամանիա Մոկացին և թե՛ Հակոբ Ծպատեցին, քանիցս վկայակոչում են Աստվածաշունչը, կանոնագիրք Հայոցը և Եկեղեցու Ս. Հայրերի երկերը (Դիոնիսիոս Արիոպագացի և ուրիշներ)։ Ամանիա Մոկացին, բացի հիշատակված սկզբնաղբյուրներից, իր ասածը հիմնում է նաև եկեղեցական պատիչների (Եվսեբիոս Կեսարացի և Սոկրատ Սքոլաստիկոս), իսկ Հակոբ Ծպատեցին՝ Գրիգոր Աստվածաբանի, Հովհանն Ոսկեբերանի, Ս. Սահակի տեսիլքի, Գուգենտիոս եպիսկոպոսի, Ակակի առ Պետրոս և Պետրոսի առ Ակակ թղթերի վրա։

Եզրակացություն. Վերևում հիշված կանոնագիտական մեկնությունները Վասպուրական երկրագավառի ծնունդ են։ Դրանք արդյունք են Հայաստան աշխարհում մեծ թափ

<sup>64</sup> Նույն տեղում, էջ 148-149։

<sup>65</sup> Նույն տեղում, էջ 149։

<sup>66</sup> Նույն տեղում, էջ 149-151։ Վկայակոչումներ են բերվում Կղեմեսից և Առաքելական կանոններից։

<sup>67</sup> Նույն տեղում, էջ 152։

<sup>68</sup> ՄՄ-2966, էջ 142ա։ Այս բնագրի հրատարակությունը տե՛ս հոդվածի վերջում։ Հմմտ. նաև Պ. Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացին..., էջ 47։

<sup>69</sup> ՄՄ-2966, էջ 142բ։

<sup>70</sup> Նույն տեղում։

ստացած այն վանական շարժման<sup>71</sup>, որի մասին գրում է Ասողիկ պատմագիրը: Մեզ հասած երկերից երևում է, թե ինչ բարձր մակարդակի էր հասել մեկնողական արվեստը ժդարի կեսերին, պատկերացում է տալիս վանական դպրոցներում կանոնագիտական կրթության մակարդակի մասին:

Ինչպես գիտենք, զուտ կանոնագիտական դպրոցները Եվրոպայում ձևավորվում են ԺԱ դարում և հիմք են դառնում եվրոպական համալսարանների կրթական համակարգի, որը վերածննդի զաղափարների հիմնական կրողն էր: Հայաստանում այդ շարժումը, ինչպես տեսանք, սկսվել է ավելի վաղ: Ավաղ, պատմական պայմանները թույլ չտվեցին Հայաստանում այդ զարգացումների խորացումը: Ինչևէ, քննարկված երկերի մակարդակը մեզ թույլ է տալիս ասել, որ ժդարի կեսերին Հայաստանում, մանավանդ Վասպուրական աշխարհում գոյություն ունեւ կանոնագիտական մեկնությունների ուրույն դպրոց, որը հետևողականորեն հետևում էր հայկական հասարակության և Եկեղեցու ավանդական կանոնական պատկերացումների զարգացման բնական ճանապարհի պահպանմանը:

Ներկա հրապարակման մեջ հետազոտողների ուշադրությունն ենք հրավիրում մաս Հակոբ Ծպատեցու մասնակի բնագրի վրա, որը հրապարակվում է առաջին անգամ ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի երկու ձեռագրերի: Այս ձեռագրերի մասին ավելի մանրամասնորեն խոսվում է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի աշխատություններում և Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակում: Բերում ենք թղթի մեր կազմած համեմատական բնագիրը:

<sup>71</sup> Վանական շարժման հիմնական դրսևորումների մասին տե՛ս Գիտ եպիսկոպոս, Արևելեան ամապատականը եւ «Նարեկ»ը (Ուսումնասիրութեան փորձ), Երուսաղէմ 1937 (Դուրեան Մատենադարան, թիւ 11):